

האוניברסיטה העברית בירושלים

הפקולטה למדעי הרוח המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל

מחקרים בלשון

יז-יח

ספר היובל לאהרן ממון

מחקרים בלשון

החוג ללשון העברית

מרכז בן-יהודה לחקר תולדות הלשון העברית

כתובת המערכת : החוג ללשון העברית
האוניברסיטה העברית, הר הצופים,
ירושלים 9190501

מחקרים בלשון

יז-יח

העורכים: יוחנן ברויאר, שמואל פסברג ועפרה תירוש-בקר

מזכיר המערכת: עברי בוניס

ירושלים ה'תשע"ז

תוכן העניינים

ה	פתח דבר
1	העורכים אהרן ממן
5	אהרן ממן בית הספר של החיים
15	אלנתן חן רשימת הפרסומים של אהרן ממן
31	יצחק אבישור פורים והושענה רבא – שמותיהם, כינוייהם וגלגוליהם בעברית, בארמית ובערבית
47	אילן אלדר העשייה הלשונית בעברית בקהילה הספרדית-פורטוגזית באמסטרדם
65	דוד בונים השורשים הערביים-יהודיים למסורת תרגום המקרא בלאדינו
89	יהושע בלאו עיונים במילונו המקראי של אלפאסי
95	יהושע בלאו ויוסף יהלום טיפולוגיה של כתבי יד בניקוד ארץ-ישראלי
117	דרור בן אריה "מקנה אברם" לאברהם דבלמש: קריאה מחודשת בדקדוק עברי מהמאה ה"ז לאור חיבורים עבריים ולטיניים
137	נאסר בסל על השוואת הלשונות ב"תפסיר אלאלפאט" לאבו אלפרג' הארון: ההשוואות ללשון חכמים ולארמית
161	משה בר-אשר מגבלות הכתיב והכתב ותורת הצורות: סוגיה בדקדוק לשון חכמים
179	אליצור בר-אשר סיגל עיון בשאלות רטוריות בארמית הבבלית
205	יוחנן ברויאר רבה ורבא, אבה ואבא – כתיב, הגייה והוראה
221	חנוך גמליאל לדרך ההגדרה המילונית בימי הביניים – מנחם בן סרוק ורש"י
237	סנטיאגו גרסיה-חלון כתבי יד שקדמו ל-" <i>Introductiones</i> " לאלפונסו דה סמורה (Alfonso de Zamora)

251	ההגייה הכפולה של רי"ש	אהרן דותן
	לשון קודש, לשון כשדים, לשון יוונים:	יונתן האורד
	רשימת הלשונות ב"מאור עין" ומסירתו של	
301	"דקדוקי המקרא"	
	הערבית של יהודי פקיעין: בין ערבית יהודית	יהודית הנשקה
317	לערבית מקומית	
	מסורת תימן בקריאת המשנה – סוגיה אחת	דורון יעקב
337	במערכת הפועל	
	מבטא הדגש במסורת הקריאה הטברנית של המקרא	ג'פרי כאן
347	מימושי קמץ בימינו (כיצד יש לבטא מילים כמו	אשר לאופר
	נַעֲמִי או תַּעֲבָדִים?)	
361	טיבן של רשימות מילים מקובצות במחברת	חוזה מרטינו דלגאדו
387	מנחם בן סרוק	
	נוסח מחברת מנחם על פי מהדורת א' סאנץ-בדייוס	חננאל מירסקי
407	'בְּרוּי דְיוֹסָף' – שתי הערות מסורה על מילים	יוסף עופר
	קמוצות וגלגוליהן	
427	נסתר עבר בפועלי ל"י הנחתם ב־u בארמית	שמואל פסברג
447	השומרונית	
	עברית בצלה של ארמית חדשה: עברית "מזרחית"	יונה צבר
	כפי שמשתקפת בטקסט עברי, מספר עיירות הכורדים,	
455	של חכם יהודי מכורדיסטן משנת תרצ"ב (1932)	
	מקרא קצר – הפיכתו של כלל פרשני לכלל לוגי	משה קהן
501	בכתביו של כספי	
	הבדלי הרגלי הכתיב בין חלקים שונים של כתב־יד	מיכאל ריז'יק
517	קאופמן של המשנה	
	קווי ייחוד לקסיקליים בעברית הכתובה של תקופת	יעל רשף
537	התחייה	
	עקרון המכנה המשותף בהתגבשות העברית	אורה (רודריג) שורצולד
557	ובהתפתחותה	

573	היצגי הקהילה היהודית ואתוס קהילתי – עיון סוציו־פרגמטי־לשוני בקינה של ר' שלמה חלואה (מכנאס, 1790)	יוסף שיטריט
595	חידושי לשון וצורות נדירות ביצירתם הרוחנית של חכמי מרוקו	יוסף תדגי
611	עברית וערבית בדרושים לבר מצווה מגרדאיה (אלג'יריה)	עפרה תירוש־בקר
IX		תקצירים באנגלית

לדרך ההגדרה המילונית בימי הביניים – מנחם בן סרוק ורש"י

פתיחה*

הצורך בפירוש מילותיה של לשון המקרא הורגש עוד בימי קדם והוא הלך והתעצם בתקופת הביניים, כאשר פסקה העברית לשמש לשון מדוברת. לשונם הראשונה של קוראי המקרא היהודים הייתה לשון לעז והם חיו אפוא במצב של דיגלוסיה. כיוון שהקפידו על קריאה במקרא והשקיעו מאמצים רבים בחינוך הילדים כדי שידעו לקרוא בתורה (ואולי אף בנביאים ובכתובים), גדל הצורך בביאור המילים במקרא.¹ אמנם עמדו לרשותם מדרשי חז"ל לסוגיהם, אולם בדרך כלל לא ביארו המדרשים את מובנם הפשוט של המילים ועל כן עמד בעינו הצורך בפירושן.

מענה ראשון לצורך הזה ניתן בספרות הגלוסרים, הידועה לנו מן המזרח עוד מן המאה התשיעית ואחר כך מכל תפוצות ישראל.² לדברי אילן אלדר, "המלאי הלכסיקאלי של לשון המקרא לא ניתן היה להתפענח ולהילמד אלא על ידי האינטרפרטציה של הסימנים הלשוניים בלשון הדיבור, בדרך כלל באמצעות נרדפי תרגום".³ הגלוסרים היו דו-לשוניים מטבעם, והגדרת הערך היא באמצעות תרגום למילה מקבילה בלשון הלועזית. בדרך זו הלכו גם המילונים הדו-לשוניים למקרא שבאו אחרי הגלוסרים, ובכך הם שימשו היטב את קהל היעד שלהם.

חידוש גדול חידש מנחם בן סרוק במחברתו שנכתבה במתכונת של מילון עברי-עברי. מילונו הוא המילון המקיף הראשון⁴ ללשון המקרא שאינו מתרגם ללשון לעז אלא מסביר מילים מן המקרא בלשון העברית, המתבססת על לשון המקרא עצמה. כתיבת מילון חד-לשוני היא משימה מורכבת, מפני שהכותב מחויב להגדיר את הערכים במילונו בשפתם הם. אולם האתגר שעמד בפני מנחם היה גדול אף יותר, מפני שמלבד הבעיה העקרונית הטמונה בחיבור מילון חד-לשוני נאלץ בן סרוק

* פרופ' אהרן ממון הוא מראשי המדברים במחקר המילונאות העברית בימי הביניים, ולכבוד הוא לי לדון לפניו בנושא הקרוב ללב.

1 ראו דוד טנא, "השוואת הלשונות וידעת הלשון", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 237-288.

2 סקירה קצרה ומועילה על ספרות זו מצויה אצל אהרון ממון, אוצרות לשון, ירושלים תשס"ו, עמ' כו-כט במבוא.

3 אלדר תשס"א, עמ' 24-25.

4 אמנם קדם לו האגרון של רס"ג במהדורתו הראשונה, אך האגרון לא היה מקיף וכולל וגם ייעודו שונה.

להתמודד גם עם הריחוק של קהל היעד מלשון המקרא. זה דורות רבים שלשון המקרא לא הייתה לשון חיה וקהל היעד לא שלט בעברית די הצורך. על כן הייתה משימת ההגדרה בעברית מורכבת וקשה. הקריאה במחברת מנחם מעוררת אפוא התפעלות, שכן המחבר השכיל להתגבר על הקשיים האלה ולהוציא מתחת ידיו חיבור בעברית יפה,⁵ מובן דיו לשולטים שליטה בסיסית בעברית. הקורא המשכיל החזיק בידיו מילון מלא ומקיף למקרא כולו (כולל לרכיב הארמי שבו), המאפשר לו לפענח את צפונותיה של לשון המקרא. חידוש אחר במילונו של מנחם היה המינוח הדקדוקי.⁶

היבט לקסיקוגרפי מובהק יש גם בפרשנות המקרא, ובפרט בפרשנות הפשט המלווה את הטקסט ברציפות. כך היא פרשנותו של רס"ג, הכתובה ערבית,⁷ וכך גם פרשנותו של רש"י, הכתובה עברית. רס"ג כתב ערבית ובשפה זו גם פירש את המילים המקראיות, ואילו רש"י כתב עברית וביאר את המילים באותה הלשון. פירושו של רש"י היה אף הוא חלוצי במקומו ובשעתו – הן בכתיבת פירוש מקיף למקרא, הראשון באירופה הנוצרית,⁸ הן בבחירה לפרושו בעברית.⁹

מטרת המאמר

ההגדרה היא החלק החשוב ביותר בערך המילוני ויש לתת עליה את הדעת בכל דיון במילון או בשיטות לקסיקוגרפיות.¹⁰ במאמר הזה אבדוק את דרך ההגדרה המילונית שנקטו מנחם ורש"י כבואם להסביר מילים מן המקרא. הצד השווה שבהם הוא ששניהם משתמשים בעברית כדי להסביר את לשון המקרא ועל כן הם ניצבים בפני אתגר דומה. אמנם מחברת מנחם היא מילון מקיף ואילו פירוש רש"י הוא פירוש, אך מטרתם אחת היא – להסביר את לשון המקרא בעברית.

הדיון בסוגיית ההגדרה המילונית – פנים רבות לו. המאמר הזה יתמקד אפוא בשאלת אופייה של ההגדרה המילונית. שאלות בדבר המילים שבחרו המילונאי

5 דיון בלשונו של מנחם יש אצל אנחל סאנז-בריליוס, "לשונו של מנחם בן סרוק", הכנס העברי המדעי החמישי באירופה (פריז 1982), בעריכת א' ברות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 69–75.

6 דיון מקיף במינוח ובשיטתו הדקדוקית של מנחם נמצא אצל מירסקי 2014.

7 שטיינר 1998, עמ' 214.

8 ראו אברהם גרוסמן, רש"י, ירושלים תשס"ו, עמ' 77.

9 ראו חנוך גמליאל, "פירוש רש"י לתורה כמפעל של חיוזק השפה העברית", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, כרך א', בעריכת א' ממך ש' פסברג וי' ברויאר, ירושלים תשס"ח, עמ' 115–127.

10 ניר תשע"ג, עמ' 291.

והפרשן להגדיר ולפרש או בדבר הסיבות שבעטיין קבעו את הפירוש למילה מסוימת – שאלות אלה אינן מענייננו כאן והן ראויות לדיון נפרד. ישנן כמה דרכים להגדרה מילונית, ואסקור אותן כאן בעקבות רפאל ניר שעסק בעת האחרונה בנושא זה.¹¹ דרך אחת היא בהמרת מילת הערך בלקסמה חלופית, שהיא בדרך כלל מילה נרדפת או מילה קרובה במשמעה. מציאת המילה הקרובה ביותר מבחינה סמנטית היא אתגר קשה ביותר, שהרי אין בלשון נרדפות אמיתית, והקרבה במשמעות עלולה להיות חלקית בלבד ובלתי מספקת.¹² פתרון רווח אחד לבעיה הוא להביע את תוכן מילת הערך בשתי מילים.¹³ דרך הגדרה שנייה מכונה "הגדרה קלסית", כלומר שיוך מילת הערך לקבוצת על והוספת תכונה סמנטית המייחדת את משמעותה ומבחינה אותה בתוך הקבוצה. עם דרך הגדרה זו נמנית גם הפרפרזה: "אָפּה – שָׁם בצק בתנור להכשירו למאכל". יש כאן קבוצה כללית – שָׁם חומר לשם הכשרה לאכילה, ויש התכונה המבחינה והמייחדת את הפועל הזה – בצק, בתנור. דרך זו של פרפרזה מקובלת מאוד בהגדרה של פעלים. דרך נוספת, שלישית, היא מתן מידע רפרנציאלי, כלומר מידע על העולם. אמנם אין זה תפקידו הקלסי של המילון, אלא תפקידו של ספר על החיים (אנציקלופדיה לדוגמה), אך לא פעם אפשר למצוא הגדרות כאלה במילונים, בפרט בהגדרות של צמחים, של בעלי חיים או של מושגים טכניים. מילונים רבים מכילים גם מובאות מטקסטים שונים, אולם הן אינן באות במקום ההגדרה אלא נוספות עליה וקשה לראות בהן הגדרה של ממש.¹⁴ במובאות יש כדי להמחיש את השימוש במילת הערך ולסייע בהבנתה והן רווחות במילונים לטקסטים עתיקים.

סקירת ספרות

מחברת מנחם זכתה לדיונים רבים במחקר, אך שיטת ההגדרה המילונית שלו לא

- 11 ניר תשע"ג – מאמרו עוסק בדרך ההגדרה של מילונים עבריים מודרניים אך הנושא זהה לנושא שלנו, ובפתיחת מאמרו הוא סוקר בקצרה את דרכי ההגדרה המילונית. פירוט נרחב מצוי אצל זגוסטה 1971, ובעיקרו של דבר התיאור שלו תואם לתיאורו של ניר. גם בדיונו הרחב של גושן-גוטשטיין מוצעות למעשה דרכי הגדרה אלה – הנרדפות, הגדרה קלסית וגם תיאור אנציקלופדי, ראו גושן-גוטשטיין תשכ"ט, עמ' 56–57.
- 12 ניר תשע"ג, עמ' 293.
- 13 זגוסטה 1971, עמ' 262.
- 14 ניר תשע"ג, עמ' 296; זגוסטה 1971, עמ' 265.

זכתה לדיון מפורט. המחקרים עסקו בגישתו הדקדוקית,¹⁵ בפרט באשר לנושא שורש המילה,¹⁶ ואילו צדה המילוני של גישתו לא נדון הרבה. אזכור לצד המילוני במחברת נמצא אצל אהרן ממון, הדן בסיבות שגרמו למחברת מנחם לזכות בתפוצה רחבה בניגוד למילונים אחרים בני זמנה. הוא מציין שמקצת הערכים במחברת כלל אינם מוגדרים (הוא מכנה אותם "ערכים עובריים") ואילו לצד ערכים אחרים נכתבה המילה כמשמעו, שאף בה אין משום הגדרה. בכל הערכים האלה סמך מנחם על הקורא שיבין את הערך בעזרת המובאות מן המקרא.¹⁷ מלבד אזכור זה אין אצל ממון דיון מפורט בנושא. הוא מסתפק בהערה שיש "הגדרה קצרצרה, בדרך כלל על ידי מילה נרדפת ובהכללה",¹⁸ ואינו מציג לא פירוט ולא שקילה כמותית של דרכי ההגדרה השונות.

ההערות המילוניות של רש"י נאספו במפעלו הגדול של יצחק אבינרי – היכל רש"י. עיקרו של החיבור מוקדש לביאורי המילים של רש"י והוא עושה מהם מעין מילון. אולם אבינרי לא עשה ניסיון של ממש לאפיין את דרך הגדרת המילים שבפירוש רש"י והתרכז במילים עצמן.¹⁹ לכן, על אף שחומר רב מכונס בספרו, אין בו כדי לענות על השאלה שהצגתי כאן.

מחקר חשוב בתחום הוא של יונתן קירני, שבדק את פירושו של רש"י לספר דברים.²⁰ קירני חישוב ומצא שכרבע מכלל הערות הפירוש של רש"י בספר דברים עוסקות בלשון, ומתוכן כשלושה רבעים הן הערות מילוניות.²¹ הנתונים האלה מלמדים על כובד משקלם של פירושי המילים במפעלו הפרשני של רש"י. קירני אמנם דן בכל הערה לגופה, אך אינו עוסק בשיטתיות בדרך ההגדרה המילונית.

מחקר כללי על כללים לקסיקולוגיים בפירוש רש"י כתב בעת האחרונה יאיר האס, אך הוא אינו בודק בדיקה ספציפית וממצה של דרך ההגדרה המילונית אצל

15 דיון נרחב בתורתו הדקדוקית של מנחם יש אצל מירסקי 2014. ברם, עיקר עניינו הוא בתורת הלשון של מנחם – תורת ההגה והצורות ואף התחביר. דרכי ההגדרה המילונית זוכות לתיאור קצר ביותר (עמ' 158–171). מירסקי מציין שיש דרכים שונות של הגדרה, אך אינו שוקל מה שכיח ומה נדיר ואינו סופר את הסוגים השונים, מפני שאין זה עניינו של המחקר שלו.

16 מבין המחקרים הרבים צריך להזכיר את אלדר תשע"ד, עמ' 10–15, 23–25; וכן את המבוא המפורט של בריליוס. סקירה כללית יש אצל טנא 1971 וכן דלגרו 2014, אך הם אינם מפרטים בנושא.

17 ממון תשע"א, עמ' 222.

18 שם, עמ' 225, וראה גם הספרות המצוינת בהערה 32. גם אלולרד 1995 (בפרט עמ' 464–467) מסתפק בקביעות כלליות כאלה ואינו נותן פירוט כמותי מקיף.

19 אבינרי תש"ס, במבוא עמ' 102–108.

20 קירני 2010.

21 לפי חשבונו מדובר ב־240 הערות מתוך 329, ראו קירני 2010, עמ' 103, 179.

רש"י.²² דיון משיק לענייננו נמצא במאמרו של ראובן (ריצ'רד) שטיינר המשווה בין דרכו של רש"י לדרכו של רס"ג.²³ שטיינר עוסק בתפיסה הסמנטית הכוללת של רש"י, שדגל במובן בסיסי אחד לכל מילה, לעומת תפיסתו של רס"ג שהדגיש את מובניה הרבים של המילה.

דרך הבדיקה

לשם בדיקת דרכי ההגדרה המילונית בחרתי בספר שמות. יש בספר סוגות שונות – פרוזה וגם שירה (שירת הים), לשון, חוק ומשפט (פרשת משפטים) לצד תיאורים טכניים (המשכן וכליו), נרטיב ודיאלוגים, והוא מזמן אוצר מילים מגוון מתחומים שונים. הבחירה בספר מספרי התנ"ך ולא בקבוצת ערכים מן המילון נובעת מעצם ההשוואה בין מחבר מילון ובין פרשן. המילון מסודר לפי ערכים אלפביתיים ואילו הפרשן עוקב אחר סדר המקראות. כדי לאפשר השוואה יעילה ביניהם יש לבחור ספר מן המקרא ולבדוק אותו בכללותו. ספר שמות הוא קורפוס גדול דיו כדי לאפשר בדיקה של ערכים רבים המדגימים את שיטות העבודה של שניהם. בבדיקה נבחנו כל המילים מספר שמות המצוטטות במחברת מנחם, לפי המפתח של בדיליוס. בה בעת נבדקה בפירוש רש"י לשמות דרך ההגדרה של כל המילים שרש"י מפרשן כשלעצמן, להבדיל מפירוש התוכן הכללי. הערות הנראות פירוש הלכתי לא נדונו כאן, מפני הספק שמא פירושן הוא פירוש תוכני-משפטי הלקוח מספרות חז"ל ולא פירוש מילוני.

מטבע הדברים כמה מן המילים המופיעות בספר שמות מתבארות במחברת מנחם באמצעות ציטוטים מספרי מקרא אחרים. במידה מסוימת נכון הדבר גם לגבי פירוש רש"י – יש מילים המתבארות בפירושו לספרים אחרים, ובפרט מילים שכבר פירש בספר בראשית. עם זאת הבחירה בספר שמות מספקת לנו מסגרת כללית יעילה לבדיקה. מספר הציטוטים מספר שמות במחברת מנחם (לפי המפתח של בדיליוס) קרוב ל-800, מתוכם כ-624 ציטוטים משמשים הגדרות מילוניות. שאר הציטוטים הם הדגמות לנושאים דקדוקיים וכיוצא באלה. מספרן של הערות הפירוש המילוניות של רש"י בספר שמות הוא כ-450. כמות המילים הזאת, הן במחברת מנחם הן בפירוש רש"י, גדולה למדי ומשקפת היטב את דרכי ההגדרה המילוניות של השניים.

לכל אחד מן הערכים במחברת מנחם יש ערך ראשי. אם יש לערך כמה

22 האס 2013.

23 שטיינר 1998.

משמעויות הוא מפוצל לחלוקת משנה סמנטית המכונה "מחלקות" או "עניינים". חשוב לזכור שחלוקת המשנה הזאת היא בהתאם לשיטתו של מנחם, ואילו בשיטה המילונית המקובלת מיסודו של חיוג' ייחשבו חלק מהמחלקות האלה לערכים נבדלים לגמרי.²⁴ כל מחלקה כזאת היא מבחינתנו ערך מילוני עצמאי, שהרי זו משמעות מסוימת הזקוקה להגדרה וראויה לבריקה בזכות עצמה.

דרך ההגדרה – מחברת מנחם²⁵

א. ערכים ללא הגדרה

בערכים רבים במחברת אין הגדרה כלל אלא רק ציטוט של מובאות מן המקרא. ערכים מעטים בספר שמות מבוארים בציטוט אחד בלבד, לדוגמה:

1. צפח – מתחלק לשתי מחלקות. האחת: וטעמו כצפחית ברבש (שמות טז 31) [עמ' 322*].

למרבית הערכים נלווים ציטוטים אחדים:

2. שקף – וישקף על פני סדם ועמרה (בראשית יט 28); [...] והגעתם אל המשקוף (שמות יב 22) [עמ' 388*].

3. חשן – חשן ואפור ומעיל (שמות כח 4); ועשית על החשן (שמות כח 22); חשן משפט (שמות כח 15) [עמ' 192*].

4. קש – מתחלק לשש מחלקות. החמישית: מקשה תעשה המנורה (שמות כה 31); ותחת מעשה מקשה קרחה (ישעיהו ג 24) [עמ' 333*].

בסך הכול יש 319 ערכים שבהם מסתפק מנחם במובאה מן המקרא (מספר שמות) ללא כל הגדרה. במקרים מסוימים הוא מוסיף את המילה כמשמעו לצד המובאות. עוד בזמנו עוררה מילה זו פולמוס גדול, שכן דונש בן לברט טען שכאשר מנחם משתמש במילה כמשמעו הוא מסתמך על הערבית. הדיונים בנושא נמשכו דורות רבים, אך מחקרים בימינו מראים שאין לייחס למונח הזה את המשמעות שהטעין בו דונש.²⁶ ב־44 מלים מספר שמות מופיעה המילה כמשמעו לצד המובאות. דוגמה להגדרה כזו:

5. שחין – וימרחו על השחין ויחי (ישעיהו לח 21); לשחין פורח (שמות ט 9) – כמשמעו [עמ' 377*].

24 ראו דבריו של טנא 1971 בנדון.

25 הטקסט ממחברת מנחם הובא לפי מהדורת בדיליוס.

26 לדיון מסכם וממצה ראו ממן 2004, עמ' 276-283.

ב. ערכים המוגדרים באמצעות מילה חלופית

בערכים רבים באה בסוף הערך מילה שנראה שהיא המילה הנרדפת המסבירה את הערך. במקצת הערכים יש הגדרות צולבות, כלומר מילה א' מסבירה את מילה ב' ומילה ב' מסבירה את מילה א', וגם בזה יש כדי להעיד על קשר של נרדפות ביניהן.²⁷ 199 ערכים מספר שמות מוגדרים בשיטה זו, למשל:

6. חמר – מתחלק לשש מחלקות. החמישית: חמרים חמרים (שמות ח 10) [...] לשון ערימות המה [עמ' 180*].²⁸

לעתים נותן מנחם שתי מילים חלופיות:

7. איתן – איתן מושבך (במדבר כד 21); נחל איתן (דברים כא 4); וישב הים לפנות בקר לאיתנו (שמות יד 27); והאיתנים מוסדי ארץ (מכה ו 2); ותשב באיתן קשתו (בראשית מט 24) – פתרון אחד להם, והם ענין אומץ ותוקף [עמ' 40*]. נראה ששתי המילים יחד – אומץ ותוקף – הן המושג הנרדף למילה איתן. השימוש בשתי מילים במקום באחת מובן היטב, מפני שקשה למצוא מילה נרדפת אחת משמעותה תחפוף במלואה את משמעות הערך המוגדר, ואילו צמד מילים נותן תחום משמעות משותף לשתייהן העשוי להיות משותף גם למילת הערך. יש בציטוטים מספר שמות 38 ערכים מהסוג הזה.

ג. ערכים המוגדרים באמצעות הסבר

זו ההגדרה המכונה "קלסית" ובה ניתן הסבר למילת הערך. ערכים אלה מעטים ביותר במחברת מנחם:

8. דמע – ויש מראה שני למלה אך קרוב הוא לו [ח"ג: למשמע דמעה] מלאתך ודמעך (שמות כב 28) – הוא התירוש הצח המזוקק אשר אין בו שמרים [עמ' 127*].

המילה דמע נחשבת למילה יחידאית ופרשנים שונים נחלקו בפירושה. מנחם סבור שמשמעותה של דמע קשורה למשמעות המילה דמעה, כלומר נוזל היורד מן העין. זו הגדרה באמצעות הסבר.²⁹

27 המילה הנרדפת יכולה לבוא מן התקבולת המקראית, ראו יאיר האס, "שתי גישות לסגנון המקראי בתחילת המאה העשירית", תרביץ עה (תשס"ו), עמ' 203–237.

28 ואילו את המילה נערמו (שמות טו 10) פירש: ענין חומרים [עמ' 292*]. מבחינה עקרונית יש בעייתיות בעצם ההגדרה הצולבת, ויש הטוענים שאי אפשר לראות בה הגדרה בגלל המעגליות שבה (ראו: Sidney I. Landau, *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*, Cambridge 1989, p. 124).

29 במילה זו נוקט רש"י דרך אחרת, ראו חנוך גמליאל, "עצמאותו של רש"י בתחום המילון", לשוננו עג (תשע"א), עמ' 443.

במקרים אחדים קשה להחליט אם זו מילה נרדפת או הסבר, לדוגמה:
 9. אגרף – באבן או באגרופ (שמות כא 18) – מכת יד לפי ענינו [עמ' 24*].
 אפשר לראות בביטוי מכת יד מילה חלופית, אך אפשר גם לראות בו הגדרה קלסית – מכה היא המילה הכללית והאפיון הספציפי הוא באמצעות המילה יד. גם אם נראה בכל אלה הסברים ולא מילה חלופית, נקבל בסך הכול 13 מילים בספר שמות המוגדרות בדרך הזאת. לאלה נוספות חמש הגדרות של שיוך לקבוצה, לדוגמה:
 10. קד – השלישית: וקדה חמש מאות בשקל הקדש (שמות ל 24) – ממיני סמים הוא [עמ' 328*].

ד. ערכים המוגדרים באמצעות תיאור
 ארבעה ערכים מספר שמות מוגדרים במחברת מנחם באמצעות תיאור החורג מתחום ההגדרה הקלסית לתחומו של התיאור האנציקלופדי:
 11. אגן – אגן הסהר (שיר השירים ז 3); וישם באגנות (שמות כד 6); מכלי האגנות עד כל כלי הנבלים (ישעיהו כב 24) – מיני קערות המה עגולות שפה. ואגן הסהר יורה על עגולתם [עמ' 23*].
 ופעם אחת הוא דן בשימוש מטאפורי ומצטט שתי מובאות מספר שמות:
 12. לב – ויש לב הנרבר בלשון בני אדם [...] קפאו תהומות בלב ים (שמות טו 8) [עמ' 227*].
 אסכם ואומר שברוב הערכים במחברת מנחם אין הגדרה של ממש אלא רק מובאות מן המקרא. בספר שמות מדובר ב־363 ערכים. מתוך שאר הערכים, רובם ככולם הוגדרו באמצעות מילה חלופית – 237 ערכים. רק מיעוט זעום הוגדר באמצעות הסבר – לכל היותר מדובר ב־23 ערכים (כולל מילים שהגדרתן מוטלת בספק כמו המילה אגרף בדוגמה 9 לעיל). אין אצל מנחם הגדרת ערך באמצעות תרגום לשפה אחרת. אמנם הוא משתמש לעתים בהגדרותיו גם בארמית של המקרא, אך בעיניו היא חלק מלשון המקרא ולא לשון זרה.

פירוש רש"י לספר שמות

כיוון שאין עדיין מהדורה מדעית הולמת לפירוש רש"י לתורה, בחרתי להשתמש במאמרי בנוסח לפי ברלינר והוא נבדק מול מהדורת הכתר.³⁰ רק הערה המופיעה בשני הנוסחים הובאה כאן. בכל הפירוש לספר שמות לא נמצאה ולו מילה אחת

30 לסקירה ממצה בנושא ראו ישעיהו מאורי, "נוסח פירוש רש"י לתורה – מצב המחקר", רש"י דמותו ויצירתו א, בעריכת א' גרוסמן וש' יפת, ירושלים תשס"ט, עמ' 63–97.

המוגדרת רק באמצעות מובאה כלשהי מן המקרא. פעם אחת בלבד כותב רש"י כמשמעו בפירושו למילה הזאת:

1. כסותה – כמשמעו [שמות כא 10].

ככל הנראה באה הגדרה זו לומר שהכוונה במילה היא אכן לביגוד. הכרעתו של רש"י היא כעין תשובה להתלבטות שנסבה במדרשי חז"ל על משמעותם המשפטית של המונחים שארה, כסותה ועונתה (תלמוד בבלי, מסכת כתובות דפים מז-מח).

א. ערכים המוגדרים באמצעות מילה חלופית

בפסוקים רבים מפרש רש"י את המילה שבפסוק באמצעות מילה נרדפת, לעתים בצירוף המילה שבפסוק ולעתים בלעדיה. לדוגמה:

2. לאיתנו – לתקפו הראשון [שמות יד 27].

3. נמוגו – נמסו, כמו ברבבים תמוגגה (תהלים סה 11) [שמות טו 15].

הדוגמה השלישית מראה שלעתים מביא רש"י מובאה נוספת מן המקרא, תימוכין לפירושו, אך העיקר הוא המילה הנרדפת.

בסך הכול יש בספר שמות 173 הערות פירוש מן הסוג הזה. פעם אחת מביא רש"י את תרגום אונקלוס בראש ההערה, אך מחליפו מיד בנרדפת עברית (משיתיהו – שמות ב 10). שלוש מילים מתפרשות אצלו על ידי מילה ניגודית.³¹

ב. ערכים המוגדרים באמצעות הסבר

חלק הארי של ההערות המסבירות את המילים הוא הגדרה קלסית, לדוגמה:

4. חשן – תכשיט כנגד הלב [שמות כח 4].

5. כצפיחת – בצק שמטגנין אותו בדבש, וקורין לו אסקריטין בלשון משנה, והוא תרגום של אנקלוס [שמות טז 31].

6. גִּבְלָת – הוא מגבלות האמור למעלה (שמות כח 14), שתתקעם בטבעות שיהיו בגבול החשן, וכל גבול לשון קצה, אשומייל בלעז [שמות כח 22].

7. המשקוף – הוא העליון שהדלת שוקף עליו כשסוגרין אותו, לינטיל בלעז, ולשון שקיפה – חבטה כמו קול עלה נדף (ויקרא כו 36) – דשקיף; חבורה (שמות כא 25) – משקופי; שדופות קדים (בראשית מא 22) – שקיפן קידום [שמות יב 7].³²

8. בין הערבים – משש שעות ולמעלה קרוי בין הערבים, שהשמש נוטה לבית מבוא לערוב. ולשון בין הערבים נראה בעיני אותן שעות שבין עריבת היום

31 גושן-גוטשטיין תשכ"ט רואה גם בדרך זו הגדרה על ידי מילה חלופית, ראו עמ' 56.

32 המובאה "שדופות קדים" מופיעה רק במהדורת הכתר.

לעריבת הלילה [...] ערב לשון נשף וחשך, כמו ערבה כל שמחה (ישעיהו כד 11) [שמות יב 6].

במילה **חשן** בחר רש"י בהגדרה קלסית רגילה – מילה כללית – תכשיט, עם אפיון ספציפי – כנגד הלב. המילה הזאת מופיעה אמנם כמה פעמים בתורה אבל רק בפרשת בגדי הכהונה. שורשה והאטימולוגיה שלה אינם ברורים.³³ בדוגמות 6, 7 מוסיף רש"י לעז – פעם את אונקלוס ופעם את הלעז הצרפתי. ההגדרה של **משקוף** עשירה יותר ורש"י מסביר מדוע מתאים השורש שק"ף, שכן חבטה היא המשמעות הבסיסית שלו.³⁴ ההגדרה של **בין הערבים** היא הגדרה קלסית – הזמן ואפיונו הספציפי, וכן הסבר מדוע משתמשים בשורש ער"ב ומה מקומה של צורת הזוגי.³⁵ בסך הכול יש בפירושו של רש"י לספר שמות 200 הגדרות מן הסוג הזה. לאלה יש להוסיף עוד 30 הגדרות שבהן הוא משתמש גם בתרגום אונקלוס, אם בציטוט מתוכו אם באזכורו בלבד, למשל:

9. נבוב לחות – כתרגומו חליל לוחין. לוחות עצי שטים מכל צד והחלל באמצע ולא יהיה כולו עץ אחד [שמות כז 8].

תחילה מביא רש"י את תרגום אונקלוס למילה **נבוב** ואחר מפרשה בעברית – לשון חלל. יש לציין שהשימוש המפורש באונקלוס להגדרת מילים בפירושו לספר שמות אינו רב – 30 מילים בלבד מתוך 450 מילים שנתפרשו בספר זה.³⁶ בחמש מילים ההגדרה היא שיוך לקבוצה:

10. תחשים – מין חיה, ולא היתה אלא לשעה והרבה גוונים היו לה [שמות כה 5]. אף זו הגדרה קלסית, שהרי הוא משייך את הערך לקבוצת-על – חיות – ומוסיף פרט ספציפי – שהיו לה גוונים הרבה. חמש הגדרות אלה הן מתחום הראליה.

ג. ערכים המוגדרים באמצעות מילה בשפה אחרת

מנחם כתב מילון עברי-עברי ועמד על כך שאין להשתמש בלשון אחרת כדי לבאר את לשון המקרא.³⁷ ביאור לשון המקרא נעשה רק באמצעות לשונו של המקרא, ובכלל זה הארמית המקראית. לעומתו רש"י משתמש לא פעם בלעז בפירושו.³⁸

33 ראו במילונים המודרניים בערכה וראו להלן דברי אבן עזרא בנדרן.

34 ובכך הוא נאמן לשיטתו בדבר משמעות בסיסית אחת, כפי שהראה שטיינר 1998.

35 השורש ער"ב הוא אכן שורש מורכב מבחינה סמנטית, ראו זאב בן-חיים, "השורש ערב, הכלול בו והנלווה עמו", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 85-99.

36 השפעתו של אונקלוס אינה מצומצמת רק לפירושי המילים ועיינו ערן ויזל, מקומו של תרגום אונקלוס בעבודתו הפרשנית של רש"י, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2003.

37 ממך 2004, עמ' 276-288.

38 ראו חנוך גמליאל (הערה 9 לעיל).

בספר שמות יש 64 לעזים המתווספים כמעט תמיד להסבר העברי (למשל בדוגמות 6, 7 לעיל). רק בארבעה פירושים מביא רש"י את הלעז בלבד, לדוגמה:

11. מעלות – אשקלונש בלעז [שמות כ 23].

קשה לדעת מדוע נתן כאן רש"י רק את פירוש הלעז ולא הביא גם הסבר בעברית. השימוש בלעז מנוגד לשיטה של הסבר עברי-עברי ועל כן הוא אינו רווח כלל – פחות מאחוז אחד מכלל ביאורי המילים. בדרך כלל הלעז אינו אלא תוספת, בעיקר במילים מתחום הראליה כמו המילה משקוף.³⁹

ראוי לציין שאין דין פירושן של מילים מקראיות בארמית של אונקלוס כדין פירושן בלעז צרפתי. ארמית נחשבת שפה קרובה לעברית, מעין לשון קודש. אפילו מנחם, המקפיד על טהרת הלשון העברית במילוניו, משתמש בה עשרות פעמים להסבר מילים עבריות מן המקרא.⁴⁰ רק בעשרה פסוקים מסביר רש"י את המילה המקראית באמצעות התרגום בלבד, ללא הסבר נוסף, למשל:

12. ויסלף – כתרגומו ומקלקל [שמות כג 8].

ככל הנראה חשב רש"י שהקורא מכיר את המילה מקלקל, המצויה גם בעברית, ועל כן הסתפק בהבאת התרגום ללא ביאור לעברית. על כן יש לצרף מילים אלה למילים מהסעיף הקודם, שבהן יש חלופה מילונית למילה המקראית, ולראות במילה הארמית מעין מילה נרדפת.

ד. ערכים המוגדרים באמצעות תיאור

בכמה מילים מפרשיות המשכן וכליו נותן רש"י תיאור מפורט, הדומה לערך אנציקלופדי, למשל:

13. מקשה – שלא יעשנה חוליות [...] אלא כולה באה מחתיכה אחת ומקיש בקורנס וחותר בכלי האומנות ומפריד הקנים אילך ואילך. מקשה תרגומו נגיד, לשון המשכה שממשיך את האברים מן העשת לכאן ולכאן בהקשת הקורנס ולשון מקשה מכת קורנס בטדיץ בלעז [שמות כה 31].

14. כרובים מעשה חושב – כרובים היו מצוירים בהם באריגתן ולא ברקמה שהוא מעשה מחט אלא באריגה בשני כתלים, פרצוף אחד מכאן ופרצוף אחד

39 שאלת השימוש בלעזים מצריכה דיון נרחב, ואין כאן מקומו. ראו Menahem Banitt, *Rashi: Interpreter of the Biblical Letter*, Tel Aviv 1985, pp. 6–10 וגם מנחם בנאי, "הלעזים בפירוש רש"י ובספרי הפתרונו", מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ' גיל ומ"ע פרידמן (תעודה, ד), תל-אביב תשמ"ו, עמ' 143–168; וכנגדו דעתו של גב"ע צרפתי, "על הלעזים של רש"י", לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 43–49, וכן חנוך גמליאל, "שימוש הלעז להדגמה דקדוקית בפירושי רש"י למקרא", מסורות יח (תשע"ו), עמ' 45–58.

40 כך לפי המפתח של בדיליוס, ראו מחברת מנחם, עמ' 140.

מכאן, ארי מצד זה ונשר מצד זה כמו שאורגין חגורות של משי שקורין בלעז פויישישא [שמות כו 1].

ההגדרות כאן חורגות מהגדרה מילונית רגילה ועוברות לתיאור טכני מפורט.⁴¹ בסך הכול יש 19 הגדרות מן הסוג הזה. בארבעה מקרים דן רש"י בשימוש מטאפורי, לדוגמה:

15. בלב ים – בחוזק הים. ודרך המקראות לדבר כן, עד לב השמים (דברים ד 11), בלב האלה (שמואל ב יח 14), לשון עיקרו ותקפו של דבר [שמות טו 8].
דרך ההגדרה העיקרית בפירוש רש"י היא אפוא הגדרה קלסית באמצעות הסבר והיא משמשת ב־230 מילים; ב־30 מילים מתוכן משולב גם תרגום אונקלוס בהסבר. לאלה יש להוסיף את המילים המוגדרות באמצעות שיוך לקבוצה וגם את ההסברים על דרך המטאפורה. בסך הכול יש בקבוצה הזאת 239 מילים. דרך חשובה נוספת היא שימוש במילה חלופית להגדרת המילה והיא מצויה ב־176 מילים. לאלה יש להוסיף את 11 המילים המתורגמות על ידי מילה נרדפת בארמית ובסך הכול 187 מילים. 19 מילים מוגדרות באמצעות תיאור מפורט הקרוב לערך אנציקלופדי, ארבע מילים מוגדרות באמצעות תרגום ללעז (כלומר באמצעות שפה זרה ולא בעברית) ומילה אחת בלבד (בספק) באה בלי הגדרה כלל (דוגמה מס' 1 לעיל). ב־91 מילים מתוך 449 מילים המתפרשות בספר שמות משתמש רש"י במובאות מן המקרא כדי לאשש את פירושו.

האם פרשן מחויב לשיטה מסוימת?

רש"י כאמור אינו מסתפק בהבאת פסוק מן המקרא לצורך הגדרה, ובזה שונה דרכו מהותית מדרכו של מנחם. האם מקור ההבדל הוא בשיטת ההגדרה או שמא בעניינם של המגדירים, והלוא רש"י הוא פרשן של הטקסט ואילו מנחם הוא מילונאי? לשון אחר: מנחם כותב מילון ולכן הוא יכול להסתפק במובאות מן המקרא. רש"י לעומתו הוא פרשן לטקסט, ועל כן הוא חייב לפרש כל מילה באמצעות מקבילה כלשהי (מילה נרדפת) או הסבר.

כדי לבדוק את הטענה הזאת נבדקו כמה פרקים מספר שמות בפירושו של אבן עזרא, שאף הוא פרשן פשט של הטקסט, ופירושו הארוך לשמות הוא פירוש מקיף. בדיקת פירושו תאפשר לנו לראות אם פרשן טקסט אכן מחויב להגדרה באמצעות מילה נרדפת או הסבר. כיוון שמדובר רק בבדיקה לצורך ביקורת, נבחרו כמה קטעים מפירושו של אבן עזרא לספר שמות, ואלה הם: פרקים ז-ט מן התיאור

41 דוגמה בולטת לדרך ההגדרה הזאת היא בהגדרת המילה אפור (שמות כח 4).

הסיפורי, פרקים יד-טו, ובהם גם שירת הים, ופרקים כה-כח מתיאור המשכן וכליו. בסך הכול נמצאו בקבוצת הביקורת 149 מילים שנתפרשו בפירושו הארוך של אבן עזרא⁴² אולם בטרם אביא את המסקנות, אצטט הערה מעניינת אחת של אבן עזרא השופכת אור על הנושא שלנו:

1. ולפרש בלשון הקדש גבלות (שמות כח 22), ומלות רבות במעשה החשן, גם מלת חשן – קשה [אבן עזרא לשמות כח 14].

הערה זו מעמידה אותנו על הקושי הגדול הטמון בפירוש מילים מן המקרא. הדוגמה של המילה **חשן** מעניינת, שהרי שורשה אינו מוכר ואכן קשה לפרשה. לזה מוסיף אבן עזרא גם את המילה **גבלות**, שהשורש שלה מוכר בעברית, אך לשם פירושה יש להבין היטב את צדם הטכני והמעשי של כלי המשכן ובגדי הכהנים. ואכן, מנחם לא פירש את המילה **חשן** (כמנחם – דוגמה 3 לעיל). לעומתו בחר רש"י לפרשה באמצעות הסבר (דוגמות 4, 6 ברש"י).

עיון בפירושי המילים של אבן עזרא מעלה שיש 32 מילים שאותן לא פירש, אלא רק הביא פסוק אחר לצד המילה, לדוגמה:

2. נערמו מים – כמו ערמת חטים (שיר השירים ז 3) [אבן עזרא לשמות טו 8].

כמו כן, ב-22 מילים מסתפק אבן עזרא בהערה דקדוקית בלבד, לדוגמה:

3. באשמורת – אלף אשמורת נוסף [אבן עזרא לשמות יד 24].

הערה זו כוונתה לומר ששורש המילה הוא שמ"ר וכך יש לפרשה, אך אין כאן הגדרה מילונית רגילה – לא מילה חלופית ולא הסבר.

מצירופן של שתי הקבוצות יחד עולה **שבשליש מן המילים** – 54 מילים ליתר דיוק – אבן עזרא אינו נותן הגדרה אלא מסתפק בהסבר באמצעות פסוק או הערה דקדוקית; במקצתן הוא מעיר שאין להן פירוש, כמו המילה **חשן**. אבן עזרא הוא כאמור פרשן טקסט מובהק על דרך הפשט, והחלטתו שלא לפרש חלק ניכר מן המילים מעידה שפרשן של הטקסט אינו מחויב לבאר כל מילה באמצעות מילה חלופית או הסבר. מכאן שרש"י טרח להגדיר כל ערך באמצעות מילה נרדפת או הסבר לא משום שזו הייתה חובתו בתור פרשן לטקסט המקראי, אלא רק משום שבחר בשיטת ההגדרה המילונית הזאת.

השוואת שיטות הגדרת הערך המילוני אצל מנחם ואצל רש"י

בקורפוס הנבדק עסקנו אפוא במאות מילים שהגדירו גם מנחם וגם רש"י (624 ו-449 מילים בהתאמה). דרך ההגדרה של מנחם היא באמצעות מובאה מן המקרא –

42 הבדיקה הקיפה רק את הפירוש הארוך והנוסח ניתן כאן לפי המובא במהדורת הכתר לשמות.

363 מילים (שהן 58% מהמילים). למעשה אפשר לומר שרוב המילים מצוטטות, אך חסרות הגדרה מילונית. כאשר מגדיר מנחם את הערכים במחברתו, הוא עושה זאת בדרך כלל באמצעות מילה חלופית – מדובר ב־237 מילים (שהן 38% מהמילים שנבדקו). רק מיעוט זעום מן המילים הוגדר באמצעות הגדרה קלסית של הסבר – 18 מילים לכל היותר – ועוד כמה מילים אחדות באמצעות תיאור טכני.

דרכו של רש"י שונה מהותית מזו של מנחם בשני בחנים: האחד – כל המילים בפירושו זוכות להגדרה, ואין אצלו ערכים המוגדרים רק באמצעות מובאה מן המקרא; והאחר – אצל רש"י ניכרת העדפה ברורה להגדרה הקלסית באמצעות הסבר – בסך הכול מוגדרות 239 מילים באמצעות תיאור (שהן 53% מכלל המילים שנבדקו), ולעומתן 187 מילים המוגדרות באמצעות מילה חלופית (והן 41%). קבוצה קטנה של מילים מוגדרת באמצעות תיאור מן המציאות – 19 מילים, וארבע מילים בלבד בספר שמות אינן זוכות להגדרה בעברית אלא רק לביאור בלעז. רש"י משתמש גם במובאות מן המקרא (בכחמישית מן המילים), אולם הן לעולם בגדר תוספת ולא עיקר ההסבר.

ממצאי הבדיקה היסודית שבדקנו כאן לגבי המילים מספר שמות עולים בקנה אחד עם ממצאיה של בדיקה ראשונית באשר לכלל המילים בתורה. גם רש"י וגם מנחם פירשו את העברית המקראית בעברית, אך דרך ההגדרה המילונית של כל אחד שונה מזו של חברו.

שטיינר במאמרו עמד על כך שתפיסתו הסמנטית של רש"י היא נקודת ציון חשובה בפילולוגיה המקראית, שכן יש בה גישה חדשה באשר למוכן המילה, בשונה מן המסורת התרגומית הקלסית הבאה לידי ביטוי גם בתפיסתו של רס"ג.⁴³ דיוננו על דרך ההגדרה מעיד שגם בתחום הזה פרץ רש"י דרך חדשה, מהפכנית לעומת קודמיו. אף שמחברת מנחם עמדה לנגד עיניו, סלל לעצמו רש"י דרך אחרת להגדרת המילים – הוא עבר להגדרות מילוניות רגילות והעדיף לבאר את הערכים בפירושו באמצעות הסבר.⁴⁴

נשאלת השאלה האם יש קשר בין גישתו החדשנית של רש"י באשר למוכן המילה, כפי שהראה שטיינר, ובין דרך ההגדרה החדשנית שלו שהראינו כאן. אם לשפוט לפי בדיקתנו המדגמית בפירושו של אבן עזרא נראה שאפשר לומר בזהירות

43 שטיינר 1998, עמ' 250. יש מקום לשקול האם דרכו של מנחם בהגדרה דומה לדרכו של רס"ג באגרון, אף שזו עצמה שנויה במחלוקת: ראו אלדר תשנ"ב, עמ' 368, הסבור שרס"ג גם הוא מגדיר בעיקר בעזרת מובאות, ולעומתו דותן תשס"ה, עמ' 11–12, הסבור שאי אפשר לקבוע מסמרות בנרדן.

44 חדשנותו של רש"י בתחום הלכסיקוגרפי הודגשה כבר אצל האס 2013, אם כי הוא בדק היבטים אחרים.

שהתשובה שלילית. בדומה לרש"י סבר גם אבן עזרא שככלל, יש לכל מילה מובן בסיסי אחד וממנו מסתעפים מגוון שימושיה.⁴⁵ אולם בשונה מרש"י, אבן עזרא השתמש לא מעט בהגדרה באמצעות מובאות של פסוקים או באמצעות הערות דקדוקיות.

דרכו של אבן עזרא מצריכה כמובן דיון בפני עצמו ונדונה כאן רק בהיבט אחד מני רבים. ובאשר לרש"י, עיוננו המקיף בפירושו לספר שמות הראה שהוא סלל דרכים חדשות בגישה הלקסיקוגרפית, הן לגבי מובנה הרבים של המילה, כפי שהראה שטיינר, הן לגבי דרך ההגדרה המילונית כפי שהראינו כאן.

רשימת הקיצורים

טקסטים

מהדורת הכתר = מקראות גדולות – הכתר, ספר שמות, א-ב, בעריכת מ' כהן, רמת-גן תשס"ז ותשע"ב

ברלינר = אברהם ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט תרס"ה

מחברת מנחם = *Edición crítica e introducción*, ed. A. Sáenz-Badillos, Granada 1986

מקורות ומחקרים

אבינרי תש"ם = יצחק אבינרי, היכל רש"י, מהדורה מורחבת, ירושלים תש"ם
אלדר תשנ"ב = אילן אלדר, "ראשית המילונאות העברית במזרח", מחקרים בלשון
ה-1 (תשנ"ב), עמ' 355-382

אלדר תשס"א = אילן אלדר, "הגלוסוגרפיה המקראית באזור הדיבור הערבי
במזרח", העברית ואחיותיה א' (תשס"א), עמ' 23-37

אלדר תשע"ד = אילן אלדר, לתולדות תורת הלשון העברית בימי הביניים:
האסכולה האנדלוסית, ירושלים תשע"ד

אלוולד 1995 = John Elwolde, "The *Maḥberet* of Menaḥem – Proposals for a Lexicographic Theory, with Sample Translations and Notes", *Words Remembered, Texts Renewed: Essays in Honor of John F. A. Sawyer*, eds. J. Davies, G. Harvey and W. Watson, Sheffield 1995, pp. 462-479

45 ראו אוריאל סימון, "המפרש שלא שקט על שמריו: שלושה ביאורים שונים של ראב"ע לפסוק אחר", בתוך אוריאל סימון, און מילין תבחן: מחקרים בדרכו הפרשנית של ר' אברהם אבן עזרא (מקורות ומחקרים, י"ב), רמת-גן תשע"ג, עמ' 88-99.

- אלוני תשכ"ט = נחמיה אלוני, האגרון לרב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט
 גושן-גוטשטיין תשכ"ט = משה גושן-גוטשטיין, מבוא למילונאות של העברית
 החדשה, תל-אביב תשכ"ט
- גמליאל תש"ע = חנוך גמליאל, רש"י כפרשן וכבלשן, ירושלים תש"ע
 דותן, תשס"ה = אהרן דותן, ניצנים ראשונים בחכמת המילים, ירושלים תשס"ה
 José Martinez Delgado, "Lexicography: Middle Ages", = 2014
Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics, 2, Leiden and
 Boston 2013, pp. 510–514
- האס, 2013 = יאיר האס, "כל X שבמקרא לשון Y" – השגותיו הסמויות של רש"י
 על מחברת מנחם", זר רימונים: מחקרים במקרא ובפרשנותו מוקדשים לפרופ'
 רימון כשר, בעריכת מ' אביעוז ואחרים, Atlanta 2013, עמ' 449–463
- זגוסטה, 1971 = Ladislav Zgusta, *Manual of Lexicography*, Paris 1971
 טנא David Téné, "Linguistic Literature, Hebrew", *Encyclopaedia* = 1971
Judaica, 16, Jerusalem 1971, cols. 1352–1390
- מורג תשל"א = שלמה מורג, "ראשית המילונאות העברית והערבית", מולד ג, ס"ה,
 (תשל"א), עמ' 575–582
- מירסקי 2014 = חננאל מירסקי, תורת הלשון של מנחם בן סרוק, עבודת דוקטור,
 האוניברסיטה העברית, ירושלים 2014
- ממן 2004 = Aharon Maman, *Comparative Semitic Philology in the Middle*
Ages, Leiden 2004
- ממן תשע"א = אהרן ממן, "למידת הישרדותם של חיבורים בחכמת הלשון: שלושה
 מקרי מבחן", הקנון הסמוי מן העין: חקרי קנון וגניזה, בעריכת מ' בן-ששון
 ואחרים, ירושלים תשע"א, עמ' 217–233
- ניר, תשע"ג = רפאל ניר, "לדרכי הגדרת המשמעות במילונות העברית החדשה",
 מחקרים בעברית החדשה ובלשונות היהודים, מוגשים לאורה (רודריג)
 שורצולד, בעריכת מ' מוצ'ניק וצ' סדן, ירושלים תשע"ג, עמ' 291–306
- קירני 2010 = Jonathan Kearney, *Rashi – Linguist Despite Himself: A Study*
of the Linguistic Dimension of Rabbi Solomon Yishaqi's Commentary
(on Deuteronomy LHBOTS, 532), New York 2010
- שטיינר 1998 = Richard C. Steiner, "Saadia vs. Rashi: On the Shift from
 Meaning-Maximalism to Meaning-Minimalism in Medieval Biblical
 Lexicology", *JQR* 88 (1998), pp. 213–258